

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.3/7

Барвенко В. К.,
суддя Комінтернівського районного суду Одеської області

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РОЗСЛІДУВАННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ (НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

CRIMINAL-LEGAL AND FORENSIC DESCRIPTION OF CRIMES CONNECTED WITH THE INVESTIGATION OF ENVIRONMENTAL CRIMES (NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS)

Стаття присвячена аналізу наукових підходів щодо визначення сутності кримінально-правової характеристики злочинів проти довкілля. Приділяється увага необхідності виокремлення таких наукових понять, як «кримінально-правова характеристика певного виду кримінального правопорушення» або «кримінально-правова характеристика групи злочинів». Розглянуто проблему формування кримінально-правової характеристики як системи узагальнених даних про типові ознаки кримінальних правопорушень з урахуванням зв'язків між елементами. Підкреслено практичне значення вказаної характеристики в організації розслідування злочинів проти довкілля, у побудові методичних рекомендацій із досудового розслідування цієї групи кримінальних правопорушень.

Ключові слова: злочини проти довкілля, кримінальне правопорушення, кримінально-правова та криміналістична характеристика, кримінальне провадження, досудове розслідування, криміналістична методика.

Статья посвящена анализу научных подходов к определению сущности криминалистической характеристики преступлений против окружающей природной среды. Уделяется внимание необходимости выделения таких научных понятий, как «криминалистическая характеристика определенного вида криминального правонарушения» или «криминалистическая характеристика группы преступлений». Рассмотрена проблема формирования криминалистической характеристики как системы обобщенных данных о типичных признаках уголовных правонарушений с учетом связей между элементами. Подчеркивается практическое значение криминалистической характеристики в организации расследования преступлений против окружающей природной среды, в построении методических рекомендаций по досудебному расследованию данной группы уголовных правонарушений.

Ключевые слова: преступления против окружающей природной среды, уголовное правонарушение, криминально-правовая и криминалистическая характеристика, уголовное производство, досудебное расследование, криминалистическая методика.

The article analyzes the scientific approaches to defining the essence of forensic characteristics of crimes against the environment. Attention is paid to the need to allocate such scientific concepts as "criminological characteristics of certain types of criminal offence" or "criminological characteristics of crime groups". The problem of formation of criminological characteristics is considered as a system of generalized data on the typical signs of criminal offences based on relationships between elements. It emphasizes the practical importance of forensic characteristics in the investigation of crimes against environmental protection organization, in the construction of guidelines for pretrial investigation of this group of criminal offences.

Key words: crime against the environment, criminal offence, criminological characteristics, criminal proceedings, pretrial investigation, forensic technique.

Формулюючи наукову концепцію з питань створення теоретичних основ криміналістичної методики розслідування злочинів проти довкілля, необхідно визначити головні категорії, які будуть виступати предметом дослідження. У нашому випадку однією з таких головних категорій є криміналістичне розуміння екологічного злочину, екологічного кримінального правопорушення або злочину проти довкілля. Для досягнення цієї мети необхідно визначити напрями та завдання дослідження, віднайти узгоджене тлумачення цієї головної категорії криміналістами-науковцями та юристами-практиками, а також визначитися з поняттям кримінально-правової характеристики цього виду злочинів.

Можна взяти за аксіому твердження, що основу криміналістичного розуміння екологічних кримінальних правопорушень становить їхнє правове визначення. Наприклад, О.Н. Колісніченко зазначав, що кримінальне право допомагає правильно визначати ті обставини, які підлягають з'ясуванню у процесі розслідування, а І.М. Лузгін зазначав, що розслідування злочину залежить від його юридичних ознак та умов учинення. Водночас специфікою злочину проти довкілля є те, що на визначення цього поняття впливають результати досліджень не лише в галузі кримінального права, а також у галузях кримінології, юридичної психології, екологічного права.

Кримінальне правопорушення як конкретна дія (бездіяльність) суб'єкта, поведінка, вчинок особи чи групи осіб заборонено кримінальним законом, є предметом дослідження кримінально-правової науки. Вагомий внесок у вивчення феномена злочину (кримінального правопорушення) й злочинності як соціального явища зробили науковці різних галузей гуманітарних, природничих і технічних наук. Такі дослідження містяться в працях учених-кримінологів, криміналістів, фахівців із кримінальної психології та інших юридичних наук.

Питання класифікації злочинів за різними критеріями та кваліфікації суспільно небезпечних діянь привертали увагу таких фахівців у галузі кримінального права, як П.П. Андрушко, Я.М. Брайнін, М.В. Володько, А.А. Горницький, В.А. Клименко, М.Н. Ковалев, П.К. Кривошеїн, В.К. Матвійчук, П.С. Матищевський, В.М. Смітєнко, В.В. Сташик, С.А. Тарапухін, В.Я. Тацій. Соціально-політична сутність злочину досліджувалась у роботах В.В. Дурдинця, О.М. Литвака, М.І. Мельника, О.В. Микитчука, Г.О. Омельченка, О.В. Скрипнюка, О.С. Сайнчина, В.І. Шакуна та інших науковців.

Певні аспекти екологічної злочинності розглядались у працях вітчизняних і зарубіжних учених у галузі кримінології, кримінального права, криміналістики, екологічного права, а саме: В.І. Андрейцева, М.І. Веревичевої, О.В. Виноградової, С.Б. Гавриша, В.О. Глушкова, А.П. Гетьмана, С.А. Голуб, В.К. Грищука, О.М. Джужи, О.О. Дудорова, С.О. Книженко, А.Г. Князева, М.Й. Коржанського, В.В. Костицького, З.Г. Корчевої, В.А. Ландіної, Б.М. Леонтьєва, Н.О. Лопашенко, В.К. Матвійчука, М.І. Мельника, І.І. Митрофанова, В.О. Навроцького, О.В. Одерій, В.Д. Пакутіна, С.А. Плотнікова, Г.С. Поліщук, В.М. Присяжного, А.М. Притули, Б.Г. Розовського, Н.Л. Романова, О.В. Сасова, Т.Л. Сергеєва, О.В. Скворцової, В.В. Сташика, В.М. Стратонова, В.Я. Тація, В.П. Тихого, М.І. Хавронюка, І.О. Харь, С.В. Хилюк, Д.Б. Чуракова, О.І. Чучаєва, Ю.С. Шемшученка, В.А. Широкова, А.М. Шульги.

Але сьогодні не сформовано єдиної думки щодо визначення поняття «злочин проти довкілля» (інакше: «екологічний злочин», або «екологічне кримінальне правопорушення»), що не сприяє однозначному розумінню цих термінів науковцями і практиками.

Термін «злочин» є складним словом, утвореним з основ іменника «зло» та дієслова «чинити», і означає «вчинення зла», «вчинене зло». Отже, злочином у загальному розумінні є заподіяння певного зла, певної шкоди інтересам суспільства. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» містить такі визначення поняття «злочин»: «1. Суспільно небезпечна дія (чи бездіяльність), що чинить, заподіє зло людям. 2. Неприпустимий, ганебний вчинок. // Неправильна, шкідлива поведінка».

У ст. 16 Конституції України [1] закріплено, що обов'язком держави є забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської ката-

строфи, збереження генофонду Українського народу. Тобто держава з метою запобігання негативним наслідкам неправомірної поведінки людини щодо довкілля має використовувати різні засоби впливу, зокрема кримінальну відповідальність. Норми про відповідальність за злочини проти довкілля виділено в окремий восьмий розділ Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України.Хоча деякі норми, що стосуються екологічних кримінальних правопорушень, можна знайти також в інших розділах Особливої частини КК України.

Наприклад, такий злочин проти довкілля, як екоцид, український законодавець зарахував до злочинів проти безпеки людства і ввів його до розділу ХХ Особливої частини КК України «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Ст. 441 КК України визначає екоцид як масове знищення рослинного чи тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також учинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Ст. 414 КК України зарахована законодавцем до розділу XIX Особливої частини «Військові злочини». Основним об'єктом цієї статті названо порядок експлуатації військової техніки, а серед додаткових об'єктів визначено життя і здоров'я людини, довкілля. Диспозиція ст. 414 КК України виражена так: «Порушення правил поводження зі зброєю, а також боєприпасами, вибуховими, радіоактивними та іншими речовинами і предметами, що становлять підвищено небезпеку для оточення, якщо це заподіяло потерпілому тілесні ушкодження» [2].

Протидія злочинам проти довкілля з боку держави здійснюється також на підставі ратифікованих Україною міжнародних нормативних актів і норм національного законодавства, що закріплені в законах і підзаконних нормативно-правових актах (постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, інструкції та накази профільних міністерств і відомств).

Останнім часом в Україні відбуваються процеси адаптації національного законодавства, зокрема екологічного, до законодавства Європейського Союзу. Відповідно до Закону України «Про Концепцію Загальноодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» пріоритет має надаватись законодавчим актам України, які сприяти-муть правовому забезпеченням заходів щодо захисту довкілля та раціонального природокористування.

Серед причин необхідності визначення правової категорії «злочини проти довкілля», або «екологічні кримінальні правопорушення», можна виділити такі:

– у чинному КК України злочини проти довкілля виділено в окремий восьмий розділ Особливої частини;

– КК України не дає нормативного визначення понять «злочин проти довкілля» або «екологічне кримінальне правопорушення», хоча водночас законодавець вважає за можливе визначити в ст. 401 КК України поняття військового злочину;

– у Законі України «Про охорону навколошнього природного середовища» ми не знаходимо визначення поняття «злочин проти довкілля», проте у ст. 68 зазначеного Закону наводиться перелік порушень законодавства про охорону навколошнього природного середовища;

– можна констатувати, що велика кількість правових термінів не знаходить прямого закріплення в законодавчих актах, хоча їхня цінність для практики – правотворчої, правозастосовної, інтерпретаційної та правовиховної – є очевидною. Без освоєння понятійного апарату юридичної науки практична діяльність у сфері права є ускладненою;

– у практиці правозастосування постійно постають питання про розмежування злочинних і незлочинних екологічних правопорушень, однак чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення також не містить терміна «екологічне правопорушення»;

– серед учених-екологів відбуваються постійні дискусії про значення спеціальних термінів.

Доцільно розглянути більш детально термінологію, яку використовує законодавець у нормативно-правових актах, що стосуються охорони довкілля. Базовим законом, який регулює питання екологічних правовідносин, є Закон України від 25 червня 1991 року «Про охорону навколошнього природного середовища». Цей Закон є декларативним і спеціальними кримінально-правових та адміністративно-правових приписів не містить. Тому законодавець для реалізації положень зазначеного Закону вニс певні юридичні норми до КК та КУпАП України.

Поняття «довкілля» законодавець використав у Господарському кодексі України (ст. ст. 9, 13, 270, 293), Цивільному кодексі України (ст. ст. 49, 246), Лісовому, Митному та Земельному кодексах, основоположному національному стандарті, державному класифікаторі, у Законі України «Про благоустрій населених пунктів». Сьомий розділ у КУпАП названо законодавцем «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини».

Отже, ми бачимо, що законодавець ототожнює поняття «екологія», «довкілля» і «навколошнє природне середовище». Водночас у законодавця ми не знаходимо чіткого визначення в нормах понять «злочини проти довкілля», «злочини проти екології», «екологічні злочини», «екологічні кримінальні правопорушення».

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає термін «довкілля» як навколошнє середовище, природні умови, оточення, в якому існує жива істота, організм. «Великий енциклопедичний юридичний словник» визначає поняття «довкілля» як усе те, що оточує людину. В екологічному аспекті поняття «довкілля» є тотожним терміну «навколошнє середовище». В такому значенні термін вжито у ст. 50 Конституції України [1].

Відповідно до тексту «Екологічної енциклопедії» довкілля є багатозначним поняттям, що вживається в різних контекстах: науково-природничому, сус-

пільно-науковому, загальнокультурному. Від тлумачення змісту цього поняття залежать політичні та світоглядні підходи до розв'язання екологічних проблем. «Глибинні екологи» трактують довкілля як природу (біосферу) або сукупність природних основ існування людства, тому вважають за необхідне зберігати природу в еталонному вигляді, не допускаючи в неї людського втручання.

Екологи, що є на позиціях радикальної соціальної філософії, вважають, що природа не має сенсу поза людською діяльністю. Соціальні відносини і спосіб виробництва перетворюють природу на довкілля, створюючи різні його типи: урбанізований, ризикований, техногенний, соціокультурний. Довкілля охоплює компоненти природи, людину, наслідки людської діяльності. Тому необхідно вдосконалювати способи створення довкілля, керувати ним і усувати негативні наслідки господарської діяльності, покладаючись на можливості науково-технічного прогресу. Нині, коли створений людиною світ стає відповідним світовій природі, а наслідки господарської діяльності набувають планетарних масштабів, є потреба глибокого усвідомлення взаємодії людини і природи.

«Українсько-російський екологічний тлумачний словник» містить таке визначення: «Навколошнє середовище – середовище мешкання і виробничої діяльності людства, оточуючий людину природний і створений нею матеріальний світ». Навколошнє середовище включає природне і штучне (техногенне) середовище. Суспільне виробництво змінює навколошнє середовище, впливаючи на всі його елементи. Ця дія та її негативні наслідки особливо зросли в епоху науково-технічного розвитку. У широкому значенні в поняття «навколошнє середовище» включають матеріальні та духовні умови існування і розвитку суспільства. Інколи термін «навколошнє середовище» розуміють тільки як навколошнє природне середовище: у такому значенні він використовується в міжнародних договорах.

«Великий енциклопедичний юридичний словник» дає таке визначення: «Навколошнє природне середовище – це сукупність природних та природно антропогенних умов (земля, вода, ліси, надра, атмосферне повітря, рослинний і тваринний світ), що оточують людину та є необхідними для її життя і діяльності». Навколошнє природне середовище є визначальною передумовою життя людини і функціонування екосистем, що зумовлює необхідність його збереження і охорони. Відносини з охорони навколошнього природного середовища називають екологічними, а галузь права, яка регулює ці відносини, – екологічним правом.

Зазначені характеристики термінів «довкілля», «навколошнє середовище», «навколошнє природне середовище» дають змогу зробити такі висновки: а) термін «довкілля» позбавлений конкретного змістового навантаження, під ним можна розуміти всі об'єкти природи, що оточують людину, використання цього терміна породжує велике суперечності; б) поняття «навколошнє середовище» є невизначе-

ним і суперечливим, оскільки охоплює як природні об'єкти, так і антропогенні: будівлі, відповідну інфраструктуру; в) поняття «природа» і «природні ресурси» є широкими за змістом, вони стосуються, зокрема, тих компонентів, які людина не в змозі використовувати й охороняти.

Термін «екологічний злочин» одним із перших застосував у науковій літературі В.Д. Пакутін у дослідженні «К вопросу о месте норм об экологических преступлениях в системе законодательства и учебных курсах» в 1980 році. Цей термін можна вважати похідним від поняття «екологічне правопорушення», який був використаний С.В. Колбасовим в 1972 році під час обговорення практики застосування судами законодавства щодо охорони природи, яке відбулося на Пленумі Верховного Суду СРСР. Ця проблема порушувалась на засіданні Верховної Ради СРСР, яка в 1989 році прийняла відповідну постанову про невідкладні заходи щодо екологічного оздоровлення країни. Тобто проблеми ознак екологічних злочинів або екологічних кримінальних правопорушень уже тривалий час перебувають під увагою науковців, але єдиної позиції з цього питання так і не вироблено.

Наприклад, Е.М. Жевлаков визначає екологічні злочини як суспільно небезпечні, передбачені кримінальним законом винні, карані діяння, що посягають на суспільні відносини зі збереженням якісно сприятливого природного середовища, раціонального використання його ресурсів і забезпечення екологічної безпеки населення. Підтримуючи думку науковців, О.М. Джужка вважає, що екологічні злочини – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, що посягають на навколошне природне середовище чи його окремі сфери (повітря, землю, надра, води тощо).

О.Л. Дубовик розуміє під екологічним злочином передбачене кримінальним законом і заборонене ним під загрозою покарання винне суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на навколошне природне середовище та його компоненти, раціональне використання та охорона яких забезпечують оптимальну життєдіяльність людини, а також на екологічну безпеку населення та територій і полягає у безпосередньому протиправному

використанні природних об'єктів (або у протиправному впливі на них) як соціальної цінності, що призводить до негативних змін стану та якості навколошнього середовища. Вказана думка підтримується також іншими науковцями [4–11].

О.В. Виноградова пропонує таке визначення: «Екологічний злочин – це каране кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на екологічну безпеку й екологічний правопорядок і завдало істотної шкоди природному середовищу або створило загрозу її настання. О.С. Сайнчин і В.М. Стратонов визначають екологічні злочини як злочини проти довкілля і тлумачать як суспільно небезпечні, передбачені розділом восьмим Особливої частини КК України винні діяння, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують охорону навколошнього природного середовища, раціональне використання його ресурсів та екологічну безпеку населення, вчинені суб'єктом цих злочинів. Вказану думку підтримує В.К. Матвійчук, який уважає поняття «екологічні злочини» некоректним, оскільки «екологічний» – це позитивна характеристика явища, а «злочин» – негативне явище. За законами формальної логіки вони не можуть поєднуватися. Поняття «довкілля» не несе в собі змістового навантаження, тому треба використовувати термін «злочини проти навколошнього природного середовища», який відображає суть таких діянь [10; 11].

У КК України законодавець використав термін «довкілля» як умовний вид скорочення терміна «навколошнє природне середовище». Хоча останній термін є більш змістовним, його громіздкість схильє до використання певного скорочення. Саме тому частіше використовують термін «довкілля» як вид скорочення терміна «навколошнє природне середовище» [2].

О.В. Одерій у своїй монографії пропонує таке визначення поняття «злочини проти довкілля»: «Однорідна сукупність кримінально-караних діянь, що посягають на навколошнє природне середовище та його компоненти, характерними ознаками яких є однорідність і взаємообумовленість способів досягнення протиправної мети, наявності слідів екологічного спрямування та викликаних ними негативних наслідків [6].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. К.: «Феміда», 1996.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Х.: «Одіссея», 2017. 360 с.
3. Кримінальний кодекс України. К.: «Правова єдність», 2015.
4. Шепітко В.Ю. Криміналістика: енцикл. словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В.Я. Тація. Х.: «Право», 2001. 560 с.
5. Хань Г.А. Проблеми планування та організації розслідування злочинів в ОВС. Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю: матер. 3-ї міжвуз. наук.-практ. конф. студентів, курсантів і слухачів (м. Донецьк, 28 березня 2003 р.). Донецьк, 2003. С. 132–133.
6. Заяць Д.Д., Степанюк Р.Л. Поняття взаємодії у боротьбі зі злочинністю: криміналістичний підхід. Вісник Харківського нац. ун-ту внутр. справ. 2006. Вип. 32. С. 7–11.
7. Одерій О.В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків: «Діса плюс», 2015. 528 с.
8. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: наказ МВС України від 14 серпня 2012 р. № 700. Офіційний вісник України. 2012. № 84. Ст. 3408.
9. Багрій М.В. Взаємодія слідчого з працівниками підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2013. Вип. 57. С. 315–321.

10. Про оперативну-розшукову діяльність: Закон України від 2 лютого 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Ст. 303.
11. Сайнчин О.С. Протидія незаконній міграції в Україні (криміналістичні, кримінологічні та оперативно-розшукові аспекти): монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 436 с.
12. Стратонов В.М., Захарченко О.В. Загальні положення взаємодії слідчого з органом дізнатання в процесі розшуку та встановлення місця знаходження обвинуваченого. Форум права. 2011. № 1. С. 982–988.